

ÇANAKKALE SAVAŞLARININ GÜNÜMÜZE YANSIYAN STRATEJİK SONUÇLARI*

Prof. Dr. Mete TUNCOKU **

Sayın Başkan, Sayın Meslekdaşlarım Değerli Konuklar, Değerli Gençler. Önce tebrik telgrafları içinde Meksika Büyükelçiliği tarafından gönderilen telgrafi şaşırarak okuduğumu belirtiyim. Hatırladığım kadarıyla Çanakkale'de çarpıştıklarımız arasında "Amigolar, (Meksikalılar)" yoktu. Bunu da ayrıca incelemek gerekiyor.

İki soruyu yanıtlamakla başlamak istiyorum. Bunu da konferansı beklerken iki arkadaş sordu. "Hocam, biz sizi Japonya uzmanı olarak bilirdik. Çanakkale nereden çıktı?" sık sık sorulan bir soru. 1976'da Çanakkale'ye kısa dönem askerlik için gittim. O zaman sadece merak için savaş tarihine girdim. O günden beri de araştırmalarım devam ediyor. Çalışmalarım giderek uluslararası bir nitelik kazandı. Sayın Başkan'ın sunuşunda da belirttiği gibi, İngiliz Arşivi başta olmak üzere Avusturalya, Yeni Zelanda arşivlerini incelemek, birkaç kere kullanmak fırsatını buldum. Hemen belirtiyim ki, arşivlerde incelememiz gereken genç araştırmacıların eğilmesi gereken çok değerli kaynaklar ve belgeler var. Bunların bir an önce incelenmesi ve Çanakkale Savaşları'nın artık hamasi, Vatan millet Sakarya edebiyatı boyutundan çıkartılıp, tarih içindeki gerçek yerine kavuşturulması gerekmektedir. Ancak o zamandır ki gençlerimize, gelecek nesillerimize, Çanakkale Savaşları'nın ne olduğunu, ne olmadığını sağlıklı ve gerçekçi bir şekilde anlatabiliriz kanısındayım.

İkinci soru bugünün sorusu, aradan seksen üç yıl geçmesine karşı neden Çanakkale Savaşları'nı, 18 Martı neredeyse her yıl coşkuyla kutlarız? Bu sorunun cevabı da, sizlere bu gün sunacağım konferansın konusunu

* Bu konferans Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı adına 18 Mart 1998 tarihinde Ankara'da Türk Dil Kurumu Konferans Salonu'nda verilmiştir.

** ODTÜ İktisadi İdari Bilimler Fak. Uluslararası İlişkiler Bölümü.

oluşturuyor. Konu çok geniş ve hele belgelere girerek anlatarsanız çıkmazsınız. O nedenledir ki uzayabilir konuşmam. Şimdiden hoşgörünüz.

Çanakkale Savaşları'nın önemini önce bizim açımızdan, Türkiye açısından, daha sonra da uluslararası yönüyle sunmaya çalışacağım.

Bir kere peşpeşe gelen Balkan yenilgilerinden sonra Çanakkale'de ilk kez herkesin çöktüğü, yok olmaya başlayıp dağıldığını sandığı bir dönemde Türk'ün gösterdiği başarı 1919 Mayıs'ında başlayacak olan Millî Mücadele'ye giden yolda ordu ve millet için ilk moral ve özgüven ışığının yandığı, adeta ilk kıvılcımın çakıldığı bir yer olmasıdır.

Sanyorum ki, bugün Türkiye Cumhuriyeti varsa, bunun ilk temeli, ilk taşı, ilk harcı, Çanakkale'de, Gelibolu Yarımadası'nda atılmıştır denebilir. Bunda abartma yoktur. İkinci önemli boyutu, bu savaşın bizim için genel askeri gücümüzü olumsuz olarak etkilemiştir. Osmanlı, biliyorsunuz tek bir cephede savaşmıyordu. Oysa Kasım 1914'de dış kalelerin Kumkale ve Seddülbahir Kalelerinin bombardımanı ile başlayıp 9 Ocak'da Seddülbahir'in boşaltılmasıyla biten Çanakkale Harekâtı yaklaşık 1 yıl sürmüştür. Ve bu bir yıl süresince Osmanlı, yaklaşık 600.000 askerini orada tutmak zorunda kalmıştır. Bu, doğrudan doğruya diğer cephelerdeki askeri durumumuzu zayıflatmış ve özellikle, o dönemde Türkiye'nin, Osmanlı'nın durumunu büyük ölçüde zayıflatan bir etki yapmıştır. Suriye ve Irak cephelerini önemle hatırlatmak isterim. Daha sonra Millî Mücadele yıllarında da, Çanakkale Savaşları'nın bu olumsuz etkisi görülecektir. Ayrıca açıklayacağım gibi, bu savaşlarda yaklaşık 200.000 askerimizi gencimizi yitirdik. 200.000 insan oysa, 1919'da başlayıp, 1923'de biten Millî Mücadelemiz süresince bütün mücadelelerde verdiğimiz şehit sayısı yanlış hatırlamıyorsam 40.000'in biraz üzerindedir. 200.000 bir cephede, 40.000 birçok meydan savaşında.

Mustafa Kemâl Mehmetçik'i tanımıştır Çanakkale'de. Mehmetçik'de Mustafa Kemâl'i. Bu da bu karşılıklı inanç ve güvenin temeli Gelibolu tepelerinde atılmıştır. Ata'nın doğduğu yerdir, bir bakıma Çanakkale. Bu iki olayın yani Mustafa Kemâl'in Mehmetçik'i nasıl tanıdığı ve bu tanımın

Mustafa Kemâl'e ne kazandırdığını iki örnekle sizlere kısaca aktarmak istiyorum. Birincisi; 1918 yılında geçiyor. Mustafa Kemâl yeni tahta çıkan Padişah Vahdettin'le görüşmüş, Kendisine Suriye Cephesi'ne ki o sırada bu cephe neredeyse tümüyle çökmüş, dağılmıştır, yollanacağı söylenmiştir. Huzurdan çıkışta, Enver, İzzet ve Vehip Paşalarla karşılaşır. Enver Paşa mütebessim çehresiyle kendisini selamlar. Enver'dir kendisini Suriye'ye yollatan. Aralarında hepimizin bildiği bir rekabet sözkonusudur. Mustafa Kemâl – Bunları Falih Rıfkı Atay'a 1926 yılında yayınlanan "Atatürk'ün Bana Anlattıkları" Kitabı'nda şöyle naklediyor: "O esnada salonun bir köşesinde Balkan Muharebesi kumandanlarının hararetli bir görüşme içinde olduklarını gördüm. Bir büyük kumandan diyordu ki; Efendim, bu Türk neferlerinden hayır yoktur. Bunlar, hayvan sürüsüdür. Yalnız kaçmayı bilirler. Allah muhafaza etsin, böyle hissiz bir sürüye kimseyi kumandan etmesin. Kendi vaziyetimi unutarak onlarla ilgiledim. Coşkun tartışmanın en çok konuşan kumandanına dedim ki, Paşam biz de askeriz, biz de orduya kumanda etmiş adamız. Türk neferi kaçmaz. Kaçmak nedir bilmez. Eğer, Türk neferinin kaçtığını görmüşseniz, derhal kabul etmelidir ki, onun başında bulunan en büyük kumandan kaçmıştır. Eğer siz kaçtığınız zilletini, Türk neferlerine tahmil etmek istiyorsanız, insafsızlık ediyorsunuz. Muhabatım olan General, beni tanımıyordu veya tanımamazlıktan geliyordu. Bir an durdu sağındaki, solundaki arkadaşlarına sordu. Kimdir? Fısıltılar bu zatı aydınlattı, tenvir etti. Ondan sonra ortalığı derin bir sükut sardı. Mustafa Kemâl kanımca bu kelimelerle en çarpıcı bir şekilde dile getirdiği Mehmetçik'e olan güvenini, Gelibolu'da Anafartalar'da kazanmıştır.

İkinci olay 1 yıl sonradır. 1919'da Mustafa Kemâl Samsun'a gelir, ondan sonra peşpeşe kongreler toplanır. Saray rahatsızdır bundan. Bilindiği gibi görevden azledilir. Bütün apoletleri çıkartılır. Mustafa Kemâl, artık sivildir. Ama hareketin başındadır. Erzurum'da Kâzım Karabekir'le başından geçen bir olay vardır. Kendisi bu olayı Şevket Süreyya Aydemir'e şöyle nakletmektedir:

Mustafa Kemâl çadırda emir eri ile birlikte yalnızdır. Dışarıda da bir tabur asker var. Kendisine Kâzım Karabekir Komutan'ın, yanında üst rütbeli

subaylarla birlikte geldiği bildirilir. Mustafa Kemâl telaşlanır. Rütbesizdir. Belinde tabancası vardır; elini tabancasına atar, içeriye giren, Kâzım Karabekir'in ne diyeceğini heyecanla bekler. Kâzım Karabekir kendisine: "Ben ve tüm komutanların emrinizdeyiz" der. Sanıyorum bu da gene 1915'de Çanakkale'de başlayan bir olayın devamıdır.

Çünkü Mehmetçik gibi Türk subayları da kendisini Çanakkale'de üstün bir komutan olarak tanıyıp inanmıştır. Çanakkale Savaşları I. Dünya Savaşı'nı iki yıl uzatır. Bu iki yıllık uzayış içte, iç politikada bazı sorunların çözümünü kolaylaştırır. İlginçtir, örneğin Milliyetçilik ve Türkçülük akımı güçlenir. "Millî İktisat" adıyla bir dergi çıkarmaya başlar. Millî adı kullanılır. Yabancı şirketlerde yabancı dil yerine Türkçe'nin kullanılması zorunlu hale getirilir. Bunlar 1915'in ilk aylarında özellikle 18 Marttan sonraki dönemdedir. Çanakkale'de Mustafa Kemâl İngiltere'yi ve Fransa'yı yakından tanıma fırsatını buluyor. Daha önce Trablus'ta İtalyanları tanımıştır. Onları yakından tanır ve şu gerçeği anlar. Yenmedikçe sonuç alınmayacaktır. Ancak, idealizm ve realizm sınırlarını da iyice belirlemek gerekir. Bu anlayış, bu algılayış, sanıyorum daha sonra Misak-ı Millî sınırlarının çizilmesinde Mustafa Kemâl'e rehber olacaktır. Bu da Çanakkale'nin önemli bir sonucudur diyebiliriz. I. Dünya Savaşı çıkıp da Osmanlı İmparatorluğu savaşa katılınca bildiğiniz gibi Boğaz kapatılır. 1914'de başlayan bu kapatılış savaş sona erene kadar sürer. Ancak, bu süreden sonra da yani Boğaz açıldıktan sonra da Boğaz yoluyla yapılan ticaret gelişmez. İlginçtir, Rusya'da Çarlık yerine kurulan yeni rejim Sovyet Rejimi 1950'li yılların ortalarına kadar Boğazlar yoluyla ticareti geliştirmez. Karadan ticareti ya da Uzak Doğu'dan deniz ticaretini yeğler. Bunun sonucu olarak 1955'li yıllara kadar Çanakkale ve çevresi çok sönük kalır. Daha önceden Çanakkale ve Gelibolu'da bulunan konsoloslukların hepsi kapanır. Şehirde yaşayan Musevi, Rum ve Ermeni azınlıklar göç etmiştir. Boğazdaki yerleşim merkezlerinin ticari önemi, buralardaki ticari faaliyetler giderek azalır. Bu gün de belki Çanakkale ve yöresinin sakin olmasının bir nedeni sanıyorum bu yıllardır.

"Mustafa Kemâl Çanakkale'de Biz Anafartalar'da bir darülfünun gör-

dük, bir üniversite gördük" der. Amerikalı bir araştırmacı Justin McCarty bir araştırmasında 1923'de Cumhuriyet kurulduğu zaman Türkiye nüfusunun 12 Milyon olduğunu söylüyor. Bu nüfusun çoğu da kadın, yaşlı, çocuktan oluşuyor. Okur-yazar oranı % 10'dur. Çanakkalede insan kaybımız 200.000'e yakındır demiştik. Bunun içinde Harbiyeli, Mülkiyeli, Tıbbiyeli vardır. Sultani'den mezun olan ve Türk Ocaklarından yetişmiş olan okur-yazar gençler vardır. Çok kaba bir oranlamaya gitmek istiyorum. 200.000, % 10 okur-yazar desek 20.000, onun yarısını alalım. Hatta bunun da yarısını alalım: 5.000 tane Harbiyeli, Mülkiyeli, Tıbbiyeli, Sultaneli Türk Ocaklı okur-yazarın Çanakkale'de kaybedildiğini söylemek sanıyorum abartma olmayacaktır. Hep şunu düşünüyorum: Eğer diyorum Mustafa Kemâl ve arkadaşlarının 1924 ile başlatıp, 1930'lu yıllara kadar yürüttükleri reformlar sürecinde yanlarında bu 5000 aydın olsaydı, acaba diyorum bugünkü Türkiye Cumhuriyeti, bugünkü demokrasimiz, bugünkü ekonomimiz hangi düzeyde olurdu? Sanıyorum, Çanakkale Savaşları'nın bizim açımızdan günümüze yansıyan en önemli sosyal etkilerinden birisi budur. Bu da, Çanakkale Savaşları'nın henüz araştırılmamış, genç tarihçi arkadaşları bekleyen bir yönüdür.

Diğer yandan Çanakkale Savaşları'nın uluslararası sonuçları da vardır. En başta I. Dünya Savaşı'nı tam iki yıl uzattı demiştim. Bu iki yıl uzatış, hem insan kaybı rakamını arttırmıştır. Hem de savaş içi dengelerini alt üst etmiştir. Örneğin İngiliz ve Fransız İmparatorluğu'nun ilk çöküş belirtileri Çanakkale'de görülür. 18 Martta başlayıp, daha sonraki aylar içinde süren çarpışmalarda Türk'ün sömürge ülkelerinde özellikle, İngiliz ve Fransız sömürgelerinde büyük yankılar yapar. Avusturalya arşivlerinde okumuştum. Bir yazar diyorki: Bizler 25 Nisan 1915'de Gelibolu Yarımadası'nda, Anzak Koyu'nda tepelere asılı kalan, tepelerden yuvarlanan arkadaşlarımızı düşünürken aynı zamanda bir imparatorluğun parçalanışını da izliyorduk. Yine Yeni Zelandalı bir araştırmacı Christopher Pugsly, askeri tarih uzmanıdır. Kitabında şöyle diyor: Bizim evlatlarımız Yeni Zelanda'dan, Avustralya'dan gemilere binip savaşa katılıp, Anavatana yardım için yola çıktıklarında kendilerini İngiliz olarak görüyordu. Anavatana yardım tek amaçlarıydı. Ancak,

geri döndükleri zaman onlar birer Yeni Zelandalı'ydı, Avusturalyalı'ydı. Yani iki ulus, iki halk, ulus olma bilincini Gelibolu'da öğrenmiştir. Çünkü bu askerler Anzaklar, hakikaten Çanakkale'de buldukları 9-10 aylık süre içinde ne için, kim için çarpıştıklarını ne için bu topraklara getirildiklerini sorgulamaya başlamışlardır. Olup bitenler için, İngilizler'i suçlamaktadırlar.

Çanakkale Savaşları'nın bir diğer etkisi Rus Çarlığı'nın yıkımına varan, devrilmesine varan gelişmeleri hızlandırmasıdır. Boğaz kapatılınca İngiltere ve Fransa'nın müttefikleri Rusya'ya yapacağı yardımlar engellenmiştir. Rusya tek geliri olan buğdayını satamamıştır. Ayrıca, İngiltere ve Fransa çok sıkışık bir durumda olan Rus Çarı'nın yardımına koşamamışlardır. Kuşkusuz boğaz kapanmasaydı İngiltere ve Fransa Çar'ın yardımına koşsaydı da, Sovyet Devrimi gerçekleşecektir. Devrimler, uzun tarihsel süreçlerinin sonunda patlarlar, ortaya çıkabilirler. Ama, en azından gecikebilirdi. Bunu Çorçil şöyle ifade ediyor. "Makul ve ılımlı güçler aşırı uçlar karşısında dayanacak güç bulamadılar. Yanlızlık ve karmaşa içerisindeydi Çar yönetimi. Silah, para yoktu. Hiçbir şeye ulaşamıyordu. Cephe'deyse her ölen Rus Askeri'nin yerine, nöbette bekleyen birisi onun silahını kullanmak üzere savaşa girebiliyordu. Silah yok, Almanlara karşı ise de çok ağır savaşlar verilmekte, durum çok karışık. O devrin grevleri, lokavtları, toplu hareketlerine bir bakıyoruz: 1914 yılında savaş çıktığında 1000 toplu grev yapılmış. 1915'te bu rakam 1034, 1916 da ise 1410'a ulaşmış. Ülke tam birkarmaşa içinde. İşte bu gelişmeler içerisinde ki Rusya'da Komünistler iş başına daha çabuk, daha erken gelebilmişlerdir.

Rus Dışişleri Bakanı; Çarlık döneminin Dışişleri Bakanı bunu şöyle belirtiyor: "Müttefikler Rusya'ya ulaştığında Rus Halkı artık, bir önceki dönem Rusyası en seçkin evlâtlarının kemikleri üzerinde yükselen bir ihtilâl yapmakla meşguldü." İş işten geçmiştir. Sanıyorum bu da Çanakkale Savaşları'nın Rusya'daki Rejim değişikliğine yaptığı önemli bir etkidir. Ancak Rusya'da rejim'in değişmesi bilindiği gibi, 1919, 1923 ve ondan sonraki yıllarda Ankara Hükümeti'nin elinde Batı'ya karşı önemli bir denge unsuru olmuştur. Ankara-Moskova ilişkileri bu yıllarda çok gelişmiştir. Bir bakıma bu, Çanakkale Savaşları'nın hızlandırarak ortaya çıkardığı bir sonuçtur diyebiliriz.

Çanakkale Savaşları'nı bir çok ulus katılmıştır. Bunun için ben Meksika Büyükelçiliği'nin çektiği telgrafi duyunca, acaba atladım mı onlarda mı vardı diye merakla dinledim. Hemen hemen her ulus bir şekilde katılmış. Bu savaşa Museviler de katılmış amaçları için iki tane Rus asıllı Musevi önder birisi Jabodinski, birisi de Turumpeldor. Bunlar Rusya'dan kaçıp Osmanlı'ya sığınan Museviler. Hata bunlardan Jabodinski 1908'de Türkiye'ye gelir, Sultanla tanışır. Türkiye'de çok geniş bir çevre edinir kendisi. Diğeri Trumpeldor 1904-1905 Rus Japon Savaşı'na katılmış sol kolunu kaybetmiştir. İkisi Filistin'de buluşurlar. Amaçları Filistin'de bir gönüllü birlik oluşturup yaklaşan I. Dünya Savaşı'nda İngiltere'nin yanında savaşmak ve bu savaşın sonunda da mümkünse Yahudiler için Filistin de bir yurt edinmektir. Ancak Trumpeldor ve Jabodinski görüş ayrılığı içindedirler. Trumpeldor diyor ki Savaşı ille de Filistinde Osmanlıya karşı vermenin gereği yok, nerede olursa olsun savaşalım İngiltere'yle. Nasıl olsa bütün yollar "Siyon"a çıkar. Halbuki Jabodonski; "Hayır, Filistin dışına çıkmayalım. Filistin'de örgütlenelim ve Osmanlıya güneyden ayrı bir cephe açalım" görüşündedir. Sonuçta her ikisi de, gönüllü katırlı birlikler, siyonist birlikleri oluşturma konusunda anlaşmaya varırlar. 23 Şubat 1915'de birlik kurulur. Bundan kısa bir süre sonra Jabodinski Avrupa'ya özellikle Londra ve Fransa'ya ziyaretler yapar. Enteresandır, elinde Rus pasaportu vardır ve Çar'dan bizzat yazılıp kendisine verilmiş bir referans mektubu vardır, destek olunması için Çar yardım istemektedir. Amaçlanan Güney'de yeni bir cepe açılmasıdır.

Sonuçta 19 Mart 1915'de, 18 Mart'dan bir gün sonra İngiliz ordusunda bulunan İrlandalı Albay John Petersan Kahire'ye gelir. Görevi: Osmanlı'nın, savaşın çıkmasıyla birlikte İngilizlerle işbirliği yaptığı gerekçesi ile yurt dışına sürdüğü çok sayıda ki Musevi'yi örgütlemek ve savaşa katılacak şekilde hazırlamaktır. Bunlar gönüllü siyon birlikleri olup 26 Nisan 1915'de Seddülbahir'e çıkartılırlar, boşaltılana kadar da yani 9 Ocak 1916'ya kadar orada kalırlar. 600 kişilik bir birlik çıkar, 50-55 tanesi savaşta ölür. Cesaret ve savaş yetenekleriyle çok ilgi çekerler. 1917 2 Kasım'ında Balfour Bildirisi'yle İngiltere, bilindiği gibi Müevilere ilk kez Filistin'de yurt verme

sözü verir. Daha sonra da 1918 Barış Konferansı'nda Yahudi Yurdu gündeme gelir. Jobodinski şöyle yazıyor: "Ben, Gelibolu'ya gitmedim. O nedenle size gönüllü birliklerimizin hikayesini anlatamam. Trumpeldor o zaman ki görüşlerinde haklıydı. Savaşmak için Gelibolu'ya gidiş Siyonizm'e yepyeni ufuklar açmıştır. Eğer biz 2 Kasım 1917'de Balfour Bildirisiyle, ilk kez Filistin'de Yurt edinme konusunda söz aldıysak buna uzanan yol Gelibolu Tepeleri'nden geçmiştir. Ben Paris ve Londra'da davamıza ilgi ve destek için görüşmeler yaparken cebimde de Gelibolu'da çarpışan soydaylarımız ve şehitlerimizin listesini taşıyordum."

Yalnız burada bilimsel dürüstlük ve objektiflik gereği diğer hususu da belirtmek istiyorum. Biliyorsunuz I. Dünya Savaşı'nda ve daha sonra Millî Mücadele'de Türk Ordularıyla çarpışan çok sayıda Musevi yurttaş var. Bunlardan birisinin günlüğünü okuyordum İngiliz arşivlerinde: Bir ateşkes sırası. Savaş yok, durmuş her şey. Sıcak bir yaz günü bunu yazan İngiliz. Yahudi kökenli bir İngiliz askeri. Bir Yahudi halk türküsü söylemeye başlıyor. Türk siperleriyle aradaki mesafe 8-9 metre. Bir süre sonra Türk siperlerinden bir ses onun bıraktığı türküyü devam ettiriyor. Bu asker, İngiliz Musevi asker günlüğünde: "İşte bölünmüş olmanın hazin gerçeği" diye not düşüyor.

Sadece Çanakkale'de değil daha sonra Millî Mücadele'de de bizlerle birlikte çarpışmış ölen Musevi yurttaşlarımız vardır. Nitekim Mustafa Kemâl 1923 İzmir İktisat Kongresi için İzmir'e gittiği vakit, orada ki Musevi cemaati liderini, özel olarak ziyaret eder ve onlara teşekkür eder. Museviler Çanakkale ve Millî Mücadele'de olup bitenler için bir türkü yakmışlar. Bu türkü Ladino dilinde yazılmıştı. Türküyü, İzmir'den tanıdığım Musevi asıllı Yusuf Sabah bey'e yolladım. Çevirdi benim için. Aynen şöyle;

Türk Ordusu yönetiliyordu

Mustafa Kemâl Komutasında

Çanakkale'yi müdafaa edeceğiz

İleri, ileri diye haykırıyordu

Bu harp'te çok can kaybettik

Hürriyet çılgınlıklarıyla şehit olarak

Bebekleri kasıklarında hamile kadınlar hunharca öldürüldü.

Günler, seneler geçti savaş bitti

Netice : Hürriyet

Hürriyet şarkıları söyledik

Kurtarıcı Mustafa Kemâl Paşa'ya şükrederdik

Yine ilginç bir olay: Eminim çoğunuz bilmiyorsunuzdur. Çanakkale'de bir zamanlar oldukça kalabalık bir Musevi cemaati varmış. Bunlar değişik nedenlerle göç etmişler. Bir kısmı İsrail devleti kurulduktan sonra İsrail'e gitmiş, bir kısmı da İstanbul ve İzmir'e göç etmiş. Ama enteresan, son yıllarda başlattıkları bir tören var. 29 Ekim'e rastlayan cumartesi günü İstanbul'dan, İzmir'den hatta bir keresinde İsrail'den de gelenler vardı. Çanakkaleli Museviler bunlar. Çanakkale Şehitlerine ve Cumhuriyet'e Şükran Ayini yapıyorlar. Bu ayinlerin ikisine, davetli olarak katıldım ve orada Haham'ın uzun, uzun Çanakkale'de çarpışan, şehit olan Türkler için, Museviler için dualar okunduğuna şahit oldum. Bu da savaşların enteresan bir boyutu.

Çanakkale Savaşları'nın kuşkusuz uluslararası açıdan en önemli sonuçlarından birisi Türkiye ile Avustralya ve Yeni Zelanda arasında dostluğun temellerinin atıldığı bir yer oluşudur. Enteresandır, savaşlar dostluk temeli atıyor. Bunun da ötesinde sanıyorum tartışmasız olarak herkesin kabul ettiği bir gerçek var ki o da, Türk askerinin dünyaca bilinen seçkin özelliği, mertçe savaşması, kahramanca savaşması, yaralılara eziyet yapmaması, hastaneleri top ateşine tutmaması ya da Almanların istemelerine karşın zehirli gaz kullanmamasıdır. Hem de coğrafi avantajların ken-

